

УДК: 347.781.5:82-4
DOI: 10.35254/bhu/2021.58.23

Акматалиева Н. З.,
Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимдер академиясы,
аспирант

ЭССЕ АДАБИЯТТЫН ӨЗ АЛДЫНЧА ЖАНРЫ КАТАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул макала эссе жанрына, кененирээк айтканда, жалпы эле эссеизм феноменине арналган. Бул жанрдын мыкты үлгүлөрүн изилдөөчүлөрдүн ой-пикирин талдап, автор эссени түшүнүү боюнча өзүнүн концепциясынын алкагында анын маңызын, жанрдык өзгөчөлүгүн, түрлөрүн жана композициялык курулушун жөнөкөй жана так түшүндүрүүнү сунуштайт. Эссенин өзгөчөлүгү жанрдык форманын айрым элементтеринин жана өзгөчөлүктөрүнүн түздөн-түз өз ара байланышын чагылдырган адабий-тарыхый жайлар контекстинде каралат. Жанрдын калыптанышындагы эң маанилүү этаптын этимологиялык ырааттуулугу баса белгиленет. Ошондой эле эссе жанрынын калыптанышында концепциянын негизги функциясы менен жанрдын өзүн атоо жана эссенин баытапкы маселесин формулировкалоо жана конкреттүү функцияны түзүү автор үчүн ой жүгүртүүнүн жалпы линиясы жана структуранын акыркы компонентинин калыптанышы.

Түйүндүү сөздөр: жанр, эссе, эссеизм, эссе жанры, эссеистика, эссеист, эссе теориясы, адабият, публицистика, көркөм чыгарма

ЭССЕ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ ЖАНР ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению своеобразия жанра эссе в литературе. Автор статьи, анализируя мнения исследователей о лучших образцах этого жанра, предлагает простое и понятное объяснение его сущности, жанровых особенностей, типов и композиционного строения в рамках своей концепции понимания эссе. Специфика эссе рассматривается в контексте литературно-исторических памятников, отражающих прямую взаимосвязь отдельных элементов и особенностей жанровой формы. Подчеркивается этимологическая последовательность важнейшего этапа становления жанра. Указывается в качестве основной функции концепта в формировании жанра эссе. Формирование общей линии мысли и заключительного компонента структуры, позволяет автору сформулировать исходную проблему эссе и создать конкретную функцию.

Ключевые слова: жанр, эссе, эссеизм, жанр эссе, эссеист, эссеист, теория эссе, литература, публицистика, произведение искусства

ESSAY AS A SELF GENRE OF LITERATURE

Abstract

This article is devoted to the essay genre in general, the phenomenon of essayism in general. Analyzing the opinions of researchers about the best examples of this genre, the author offers a simple and understandable explanation of its essence, genre features, types and compositional structure within the framework of his concept of understanding the essay. The specificity of the essay is considered in the context of literary and historical monuments, reflecting the direct relationship of individual elements and features of the genre form. The etymological sequence of the most important stage in the formation of the genre is emphasized. Also, the main function of the concept in the formation of the essay genre is the formation of a

general line of thought and the final component of the structure, which allows the author to name the genre and formulate the original problem of the essay and create a specific function.

Key words: genre, essay, essayism, essay genre, essayist, essayist, essay theory, literature, journalism, work of art.

Эссе — ойдон чыгарылган журналистиканын оригиналдуу жана татаал түрү болуп саналат, азыр окурмандардын көңүлүн көбүрөөк бурууда. Эссе жанрынын негиздөөчүсү француз жазуучусу жана гуманист-философ Мишель де Монтень болгон, ал 1850-жылы «Эссе» «Эксперименттер» («Опытты»), аттуу эмгегин жазып, анда адамзаттын жана жалпы коомдун тагдыры жөнүндө ойлорун айткан. Бирок, биринчи эсселер Чыгыш адабиятында, андан эртерээк — 11-кылымдын аягында пайда болгон. Сей Сенагон «Эскертүүлөрдүн башында» («Записки у изголовья»), Камо Тэмей «Клеткадагы эскертүүлөр» («Записки в келье»), Еси Кэнко «Бош убакытта» («В часы досуга») сыяктуу авторлорду бөлүп көрсө болот.

Эссе — бул белгилүү бир учурга же маселеге байланыштуу жеке таасирлерин жана ой-пикирлерин билдирип, теманы чечкиндүү же толук чечмелөө деп ырастабаган чакан көлөмдөгү жана эркин композициянын прозалык дилбаян. Эреже боюнча, эссе бир нерсе жөнүндө жаңы, субъективдүү түстүү сөздү болжолдойт жана философиялык, тарыхый-биографиялык, публицистикалык, адабий-сынчыл, илимий-популярдуу же таза ойдон чыгарылган мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Эссе стили өзүнүн образдуулугу, афоризми жана оозеки интонацияга жана лексикага мамилеси менен айырмаланат. Илгертен бери ал жазуучунун инсандыгы биринчи планга чыккан чыгармаларда калыптанып келген.

«Эссе» (французча *essai*, англисче *essay* же *assay* — тажрыйба, эссе, латынча *exagium* — таразага тартуу) — сын жана публицистика жанры, ар кандай адабий, философиялык, эстетикалык, адеп-ахлактык, социалдык көйгөйлөрдү эркин чечмелөө. Адатта, системалуу илимий кароодон айырмаланып турган суроо [1, 621-6.].

«Эссе» — философиялык, эстетикалык, адабий-сынчыл, көркөм, публицистикалык адабияттын жанры, автордун баса белгилеген жеке позициясын оозеки сүйлөөгө багытталган жайбаракат, көбүнчө парадоксалдуу презентация менен айкалыштырат [2, 513-6.].

Эссе жанр катары төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт: бул белгилүү бир теманы чечмелеген жана ага байланыштуу тигил же бул таасирлерди жана ой-пикирлерди жеткирүү аракетин чагылдырган чакан көлөмдөгү жана эркин курамдагы прозалык дилбаян [3, 516-6.].

Жеке, критикалык, философиялык, көңүл ачуучу, чагымчыл, жандуу, формалдуу, формалдуу эмес жана башка көптөгөн түрлөрдү камтыган эсселердин өзгөчөлүктөрүн кеңири сүрөттөө, ошондой эле алардын жалпы өзгөчөлүктөрүн аныктоодо кардиналдуу карама-каршылыктар эссе жанрынын бирдиктүү түшүнүгүн түзүүдөгү кыйынчылыктарды көрсөтөт [4, 25-6.].

Эссенин аныктамаларын жалпылоо төмөнкү өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө мүмкүндүк берет:

- чакан көлөм жана белгилүү тема;
- кеңири тематикалык диапазон — илимден фантастикага чейин;
- эсседеги сүйлөө предмети — автордун

субъективдүү түстүү таасирлери жана чагылуулары — өзүн-өзү анализдөө натыйжасы;

- автордун жеке позициясын, теманы чечмелөөдөгү субъективдүүлүгүн баса белгилеген;
- эркин курам;
- парадокс жана афоризм;
- оозеки, жөнөкөй сүйлөөгө багытталган стиль.

Эссени адабияттын жанры катары аныктоо үчүн, ушул жанрдын кандайдыр бир моделин түзүшүбүз керек. Биринчиден, эссенин темасы негизинен эстетикалык, маданий жана этикалык баалуулуктарды чагылдырууга жана аныктоого түрткү бере турган чыгармалар, окуялар, турмуштан же тарыхтан алынган баалуулуктар. Эссе темасы үчүн тандалган чыгармалар ойлондурушу керек, алардын мааниси көп, ошондуктан ар кандай муундагы жана коомдук турмуштун ар кандай чөйрөсүндөгү адамдар мындай тексттерди ар кандайча түшүнүшөт, алардан улам жаңы ойлорду жана чечимдерди чыгарышат. Эсседе логикалык жана каймана маанидеги маалыматтар тыгыз сандык байланышта болот. Маалыматтын эки түрү текст боюнча «уучка» чачырап кеткен, бул анын түзүлүшүн аныктайт. Эссенин темасы ар дайым конкреттүү, айрым изилдөөлөр анын жеке мүнөзгө ээ экендигин божомолдойт. Ошол эле учурда, эссенин аталышы темага түздөн-түз көз каранды эмес: чыгарманын мазмунун чагылдыруудан тышкары, ал автордун ойлорунда баштапкы чекит болушу мүмкүн.

Эссенин түзүлүшү же курамы акысыз, эреже боюнча, мозаика. Эгерде, мисалы, эссе каарманы жөнүндө айтса, анда текст анын жашоосунун эпизоддорун, ал жашаган доордун сүрөттөлүшүн, байкоолорун жана тыянактарын, көрүнүштөрүн ж.б. Эссеисттин өзү текстке өз жашоосундагы көрүнүштөрдү көп киргизет, ошентип, эки доорду салыштыруу сыртынан болушу мүмкүн. Ошондой эле, эссе озуно күндөлүк жазуу, эскертүүлөр, эскерүүлөр, өмүр баян, каттар жана башкалар сыяктуу жанрдык формаларды камтыйт.

Эссенин стилин бир беткей мүнөздөө мүмкүн эмес. Бир тексттин чегинде көркөм, публицистикалык, илимий жана ал тургай оозеки стилдердин элементтери органикалык түрдө айкалыштырылышы мүмкүн, эгерде бул автордун тапшырмасына туура келсе. Кептин алдыңкы түрүнө ылайык, эссе ой жүгүртүү болуп саналат. Эссе полистилизм — илимий, публицистикалык, көркөм, 20-кылымдын аягындагы элементтердин бир текстинин алкагындагы жана оозеки (кыскартылган, күнүмдүк вариантында) стилдер менен мүнөздөлөт. Эссенин авторун окумуштууга чыныгы фактылардын топурагынан бир мүнөт да калбоо жана таанып билүү жана практикалык мүнөздөгү маселелерди чечүү каалоосу жакындатат. Ошол эле учурда, ал фактыларды чындыктын бүтүндөй образын түзө тургандай түшүнөт жана анын чыгармачылыгы практикалык жана таанып билүүчүлүк, көркөмдүк-эстетикалык мааниге ээ. Эссеист объективдүү боло албайт, анткени эссе эки автордун ачыктан-ачык эки ниетинин кысымынын натыйжасы: чындыкты ушул бойдон сүрөттөө жана ага өз көз карашын таңуулоо [5].

Эми эссенин прагматикалык уюштурулушун карап

көрүнүү керек. Эссеисттин коммуникативдик максаты көбүнчө тексттин сырткы көрүнүшүн аныктайт жана адресаттын эмоцияларына жана интеллектине таасир этүү менен, анын ойлорун жана сезимдерин активдештирип, жеке автордун чындыгына ишендирип, ынандырат, көбүнчө тема жөнүндө парадоксалдуу ой-пикирлер көрсөтүлөт. Автор окурманды психикалык иш-аракеттерди жасоого үндөйт, интеллектуалдык жана руханий учурларды тактайт, тигил же бул позицияны негиздейт же четке кагат, ой жүгүртүүгө, боор оорууга чакырат жана жалпысынан адресатка өзүнүн дүйнө таанымын жана баалуулуктар тутумун уктурат. Бул үчүн эссеист өзүнүн жазган монологун диалогго киргизет. Кандайдыр бир жол менен, окурмандын билим базасына, баалоо тутумуна таасир этип, автор андан эмоционалдык жана психикалык абалын, «бир нерсени» жасай алуу жөндөмүн өзгөртүүнү талап кылат.

Автордун эсседеги «Мен» негизги жанр түзүүчү өзгөчөлүк. Текст — эссе жазуучунун жеке (интеллектуалдык, акыл-эс, адеп-ахлак) сапаттарынын чагылышы. Эссеисттин чыгармачыл инсандыгы руханий жана эмоционалдык активдүүлүктүн эң жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт.

Окуялар, турмуштук фактылар эсседе автордун аң-сезиминин, эссеисттин өзүнүн «Мен» призмасы аркылуу берилген. Демек, эссеист жаңы типсиз деталдарды жакшы көрөт, «автордук көз караштын» күтүлбөгөн көз карашынан берилген оригиналдуу бурулуштарды артык көрөт.

Эссеисттин жеке сапаттарына төмөнкүлөр кирет: диалогго болгон ачыктык, көтөрүлгөн демилге; жогорку компетенттүүлүк даражасы (профессионалдык, лингвопрагматикалык), кеңири тезаурус, тексттик маалымат менен иштөө боюнча идеалдуу тажрыйба. Эссеисттин чыгармачыл инсандыгы руханий-эмоционалдык активдүүлүктүн эң жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт, башка бирөөнүн текстине эмоционалдык реакцияларды экспликациялоо мүмкүнчүлүгү менен айкалышат.

Эссенин текстин түзүүдө автор сөзсүз түрдө прагматикалык ролду ойнойт, ал адресаттын максатына жана өзгөчөлүктөрүнө, бүтүндөй сүйлөө кырдаалынын шарттарына жараша болот. Демек, тексттин котормочусунун функциясын автордун адабий-сынчыл эсседеги универсалдуу ролу менен байланыштырса болот.

Эссе үчүн жеке «Мен» ар кандай тышкы колдоодон маанилүүрөөк экендигине карабастан, ал адресат менен байланышууга умтулат. Көбүнчө, эссенин болжолдуу окурманы жазуучунун замандашы, дүйнө таанымы, адабиятка кызыгуусу, интеллектуалдык деңгээли жана билим деңгээли жогору, жогорку эрудициясы, анын ичинде филологиялык эрудициясы бар адам. Автор менен окурман ортосунда кандайдыр бир диалог жүргүзүлүп турат. Эссеист адресат ассоциациясынын жүрүшүн программалайт, анын ой жүгүртүүсүн туура нукка бурат.

М. Н. Эпштейндин айтымында, «эссенин чакырыгы эркин ой жүгүртүүнү коргоо, коом тарабынан адамга таңууланган догмалардан алыс болуу, жаңы коомдук аң-сезимди калыптандыруу» [6, 349-б.].

Изилдөөчү эссенин жанрдык өзгөчөлүктөрүнүн ичинен биринчи кезекте «индивидуалдыктын өзүн-өзү актоосун» алып келет. Окумуштуунун айтымында, автордун «Мен» эсседе түздөн-түз сүрөттөө предмети катары эмес, көтөрүлгөн көйгөйлөргө мамилеси аркылуу кыйыр түрдө ачылат. Ошол эле учурда, бул талкуулоо процессине байланыштуу көйгөйлөрдүн жыйындысын эстетикалык жана баалуулук биримдигинде сактап турган туташтыруучу борбор.

Демек, эссе адабий жанр катары төмөнкү өзгөчөлүктөр менен аныкталат: белгилүү бир теманын же суроонун болушу, маселени кабыл алуунун жеке мүнөзү жана аны чечмелөө, чакан көлөм, эркин композиция, баяндоонун жеңилдиги, парадокс, ички семантикалык биримдик, ачыктык жана өзгөчө бай, ар түрдүү сүйлөө. Эссенин көркөм адабий жанрынын өзгөчөлүктөрүн аныктап, андан кийин кандайдыр бир тексттин анын ушул жанрга таандык экендигин же болбогонун аныктай алабыз.

Алынган натыйжалардын негизинде биз эссенин аныктамасын түзөбүз. Эссе — бул автордун ички (руханий) жана коомдук турмуштун, ал үчүн турмуштук маанилүү болгон социалдык-маданий чындыктын көйгөйлөрү боюнча жеке мифологиялык чагылышын чагылдырган философиялык чыгарма.

Адабияттар

1. *Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожеевникова, П. А. Николаева. — М.: Сов. энцикл., 1987. — 751 с.*

2. *Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной — М.: Флинта: Наука, 2003. — 695 с.*

3. *Краткая литературная энциклопедия / под ред. А. Суракова. — М.: Сов. энцикл., 1975. — 513 с.*

4. Акматалиева Н. З. *Эссе жанрынын табияты жана изилдениши тарыхы / Н. З. Акматалиева // Вестник Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева. — Б., 2020. — № 4(54). — С. 23–26.*

5. *Литературный жанр эссе как философствование и способ философской рефлексии. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://scienceforum.ru/2013/article/2013006344> (дата обращения 5.01.2022 г.).*

6. Эпштейн М. Н. *Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX–XX веков / М. Н. Эпштейн. — М., 1988. — 416 с.*